

# Jakta på mennesket

Hans Skjervheim som essayist

*Andreas H. Hvidsten*

For å markere Skjervheims hundreårsjubileum og Skjervheimseminarets 30-årsjubileum tok vi i styret i våres initiativ til en nyutgivelse av Skjervheims essay. Disse har lenge vært vanskelig tilgjengelige. Siste gang noen av hans essay ble utgitt, var i 2002, og da i et ganske begrenset utvalg.

Men takket være nylige revolusjoner i transkripsjonsteknologi og stor velvillighet fra Dreyer Forlag holder jeg i hendene den mest komplette utgivelsen av Skjervheims essay noensinne. Hele 28 essay, som spenner over hele hans aktive karriere, fra “Deltakar og tilskodar” utgitt i 1957 til “Økologi og normalpolitikk”, utgitt i 1991.

Det er et betydelig stykke norsk kulturarv som nå er gjort fysisk tilgjengelig i en flott innpakning for en ny generasjon. Vi er rett og slett meget stolte av resultatet og vil gjerne takke de som har støttet utgivelsen økonomisk:

- Voss Herad
- Bergen Riksmålsforening
- Leseforeninga Lesehug

Og de som har bidratt med nyskrevne innledninger:

Filosof Sigurd Hverven, som fikk Skjervheimprisen i 2024 og som mange kjenner til, og skribent – og Skjervheims grandniese – Amanda Hersvik, som sitter i salen.

Det er altså Skjervheims essay vi har samlet her. Han skrev andre ting også, både tidsskriftsartikler, større avhandlinger og småtekster – men essayet var hans hovedsjanger og det han er mest kjent for.

Han hadde et veldig bevisst forhold til denne sjangeren. Derfor tenkte vi at det kunne være passende å åpne årets seminar med en sesjon om nettopp essayistikk, og vi har vært så heldige å få med en av Norges fremste essayister, Ida Lødemel Tvedt, som etter hvert skal snakke mer om det.

Men først vil jeg si noe om Skjervheims særegne tilnærming til essayet. For ham var denne sjangeren en mulighet til å skrive filosofi for allmennheten, uten å kompromisse på fagligheten. Og han fant tidlig formen. Hans mest kjente essay, “Deltakar og tilskodar”, var også hans første og ble utgitt mens han fortsatt var student. Det skulle bli mange flere, og ikke rent få av dem er klassikere innen norsk etterkrigssessayistikk.

Skjervheim skrev selv noe defensivt om sine egne essay at de ikke var systematiske nok til å være fagfilosofi i streng forstand, men at de, etter hans syn, utgjorde en nødvendig tredje sjanger mellom tidsskriftsartikler og forenklende formidling.

Her er Skjervheim litt ute av takt med dagens høyspesialiserte academia, hvor denne tredje sjangeren ikke har noen formell plass. I det offisielle systemet finnes bare forskning – publisert i fagfellevurderte tidsskriftsartikler og monografier – og formidling. Formidling er å skrive forenklete fremstillinger av forskning og regnes ikke som *kunnskapsproduksjon* i seg selv.

Skal vi ta Skjervheim på alvor, finnes det altså en sjanger til som både er kunnskapsproduksjon og formidling i ett. La oss kalle det fagessayet. Poenget er at resonnementet og innsiktene utvikles i selve teksten, slik at både fagfolk og lekfolk kan ta del i prosessen. Det er altså en form for demokratisk kunnskapsarbeid som alle kan være med på. Skjervheims essay jobber seg gjennom komplekse filosofiske problemstillinger – og utvikler originale konsepter – sammen med leseren.

Ta for eksempel deltakar og tilskodar. Dette begrepsparet utvikles for første gang i essayform og har siden blitt brukt i en mengde faglige sammenhenger. Da han skrev det var det faglig nybrottsarbeid, presentert for første gang der.

Men disse essayene har også en formidlende komponent. Tenkere som Hegel og Heidegger gjøres i disse essayene tilgjengelig for folk som ikke er fagfilosofer. Gjennom klart språk viser Skjervheim hva som står på spill i problematikken som filosofien baler med, og hvorfor det har betydning for alle.

Som han skrev: Filosofien kan ikke bare være for filosofer. Dersom den blir for esoterisk og innadvendt og mister kontakten med resten av samfunnet, skjærer den også over grenen den sitter på og mister sitt livsgrunnlag.

Den vil da heller ikke kunne oppfylle en av sine viktigste oppgaver, slik Skjervheim så det: å sette ting i sammenheng og se det store bildet. Som samfunn er vi avhengige av å sette sammen alle de ulike kunnskapsbitene vi har. Særlig i et demokrati trenger vi å utøve kollektiv dømmekraft, noe som fordrer filosofisk refleksjon og modenhet.

Skjervheims modell var Sokrates, som jo var kjent for å snakke med alle og bedrive filosofi i dialogform. Men Sokrates var ingen essayist, for å si det sånn. Tvert imot er Sokrates kjent for sin skepsis til det skrevne ord og for aldri å ha skrevet noen av sine tanker ned. Det skrevne ord var dødt og ikke levende, slik han så det.

For Sokrates var filosofisk refleksjon en praksis – konkrete møter mellom mennesker som sammen forsøker å finne ut av noe viktig. Dette er kjernen i visjonen om det athenske deliberative demokratiet, hvor ikke valg, men *deltakelse* og offentlig deliberasjon stod i fokus.

Men dette var også en veldig udemokratisk ordning, sett med moderne øyne. Ikke alle er slaveiende athenske aristokrater som kan sette av lange kvelder til filosofiske overveielser i samtale med Sokrates. Ikke alle generasjoner har heller sin egen Sokrates å snakke med. Hvis sokratisk filosofi skal bli allemannseie, må man finne en måte å utøve sokratisk filosofi skriftlig på – da kan i hvert fall alle som kan lese, potensielt “delta” i refleksjonen, i overført betydning.

Men hvordan hindre at ordet dør når det skrives ned? Hvordan kan refleksjon oppstå i møtet mellom ord og leser, på samme måte som den oppstod mellom Sokrates og hans samtalepartnere?

En sokratiske tekst kan ikke bare fortelle leseren noe. Den må være en jordmor for andres egne tanker. Leserens må selv gjøre arbeidet: finne frem til innsikt gjennom de indre motsetningene ethvert filosofisk interessant spørsmål genererer. I pedagogikken kalles dette den sokratiske metode. I klassisk filosofi kalles det *dialektikk*.

Men hvordan skrive dialektisk? Platon løste denne floken ved å skrive ned Sokrates' møter med andre i dialogform, nærmest som et skuespill. Dette er det avgjørende grepet som gjør at leseren selv kan gjenoppleve en samtale og leve seg inn i den, selv om den fant sted for tusenvis av år siden.

Men en slik rekonstruert dialog er naturligvis ikke helt fri. Forløpet er fastlagt på forhånd. Den kan ikke gå hvor som helst, slik en faktisk samtale kan. Når Sokrates stiller spørsmål fremfor å svare – hans foretrukne metode for å forløse andres tanker – så er svarene allerede avgitt i teksten, av andre. Våre egne svar er det sånn sett ikke plass til. En leser av tekst forblir alltid, for å si det med Skjervheim, til en viss grad en tilskuer, ikke en fullverdig deltaker.

Det gjelder selvfølgelig også essayet. Men et essay, i motsetning til en nedskrevet dialog, henvender seg direkte til leseren. Dette byr på noen muligheter som Skjervheim visste å benytte seg av. Hans essay har den samme systematikken man finner i Platons dialoger – hvor man jobber seg gjennom et filosofisk problem – men uten staffasje og kulisser. Her er det ikke noe skuespill å være tilskuer til. Essayene er snarere tankevekkende og provoserende på en måte som nærmest tvinger frem *engasjement*.

I tillegg til å være direkte og systematiske er Skjervheims essay, i tråd med sjangeren for øvrig, også utprøvende og utforskende. Og dette er noe av nøkkelen. Dette ville ikke vært sokratiske tekster dersom konklusjonene ble servert ferdigtygde til leseren. Ja, mange av essayene har ikke konklusjoner i det hele tatt, noe som er et bevisst grep. En klassisk Skjervheim-setning, som dukker opp i flere varianter i hans tekster, er “den som har forstått dette, får selv ta det videre”.

Dette er ofte en drøy bestilling. For selv om Skjervheims essay ikke er fagartikler, er de heller ikke lett lektyre. De krever litt innsats – for eksempel tar han seg sjeldent bryet med å oversette tyske sitater – men belønningen er også stor.

\*

Jeg har lyst til å demonstrere hvordan denne dialektikken fungerer i praksis. La oss ta spørsmålet som er tittelen på årets seminar: “Hva er et menneske?” Dette spørsmålet er ikke tilfeldig valgt. Det er et grunnspørsmål i Skjervheims filosofi.

Hvis vi skal reflektere over dette spørsmålet i Skjervheims ånd, bør vi starte med å undersøke hva slags spørsmål dette er. Er det et biologisk spørsmål, hvor vi skal klassifisere mennesket som art på linje med andre dyrearter? I så fall kan vi overlate det til biologene. Er det et

psykologisk spørsmål hvor vi skal uteske alle bevisste og underbevisste irranger i menneskesinnet? I så fall kan vi overlate det til psykologene.

Eller er det et eksistensielt spørsmål som fornuften kan finne svar på? Noe som ikke kan overlates til ekspertene, men som det faktisk er viktig at enhver finner ut i fellesskap med andre – fordi hvordan vi kollektivt svarer på dette spørsmålet er definerende for hva slags samfunn vi aspirerer til. I så fall er det et spørsmål som hører den sokratiske refleksjonen til.

Skjervheim selv mente at det ikke er noe enten-eller her. Vi er alle tre tingene på én gang. Mennesket *er* et biologisk vesen, men ikke bare det. Mennesket *er* også et sosialt vesen, sosialisert inn i en bestemt sosiohistorisk kontekst det ikke kan unnsnippe – men heller ikke bare det.

Det aller viktigste for ham – og grunnen til at refleksjonen har en avgjørende rolle å spille i dette spørsmålet – er at mennesket også er et åndsvesen – eller et fornuftsvesen, med frihet til å forholde seg kritisk til seg selv og andre. Hvis vi ikke hadde hatt denne friheten, kunne vi ikke stilt spørsmål som “Hva er et menneske?”

Det siste er en dialektisk innsikt om oss selv, som må erkjennes gjennom refleksjon. Dette er noe annet enn vitenskapelig observasjon. Vi kan observere at vi har en biologisk kropp, for eksempel, men vi kan ikke observere vår egen frihet. Den kan vi bare erkjenne. Vi kan også velge å fornekte den, eller vi kan overse den. Det er i så fall en livsløgn, men en som kan være ganske beleilig. Som Skjervheim skriver i «Deltakar og tilskodar»:

“Når folk ikkje lenger sjølv vil ta valet, let dei arv og miljø velja for seg, og fordi mennesket gjerne flyktar frå fridomen, har arv og miljø-teorien vorti så populær som livsfilosofi. Nettopp fordi fridomen ikkje er eit faktum, er han heller ikkje automatisk tilstades, han er berre mogleg, og fordi han berre er mogleg, kan han òg vera fråverande eller somlast bort”

At vi ikke skal somle bort vår egen frihet handler om å unngå feilslutninger som, hvis de bare er feilslutninger, kan være eksistensielt hemmende for den enkelte – men som også potensielt kan gjøre større skade hvis man gjør politikk ut av det. Å advare mot tankegods som på ulike måter reduserte mennesket til noe mindre enn det faktisk er, var det primære formålet til Skjervheims essayistikk. Han var en slags ombudsmann for mennesket i møte med umenneskelige sider i vår samtid.

Denne umenneskeligheten kommer gjerne innpakket i de beste intensjoner. Den ønsker å fjerne friksjon og frata mennesket det eksistensielle bryderiet med å tenke selv og stå til ansvar for egne valg. Dette kunne gjøres enten ved å ignorere den menneskelige friheten og heller behandle mennesker som objekter som kan manipuleres og håndteres til deres eget beste, slik som i det sømløse teknokratiet positivistene så for seg.

Eller ved å undergrave forutsetningene for meningsfull utøvelse av skjønn og dømmekraft på andre, mer subtile måter. Å identifisere tilfeller av det sistnevnte var noe av en paradegren for Skjervheim.

Paradoksalt nok var det gjerne i filosofien at slikt tankegods oppstod. Veldig mye filosofi er overraskende anti-filosofisk. Ta for eksempel David Humes mest kjente verk *En undersøkelse av den menneskelige forstand*, som slutter med en oppfordring til bokbrenning: kast alle bøker som ikke inneholder formell logikk eller empiriske undersøkelser på bålet skriver han der, for da kan ikke de inneholde kunnskap.

At dette også ville ha omfattet Humes eget verk, ser ut til å gå ham hus forbi.

Eller ta Marx, som i sine berømte teser påstår at nå får det være nok med filosofisk fortolkning av verden – nå gjelder det å endre den. Den praktiske konsekvensen av dette, som også ble en reell politisk konsekvens mange steder, var at den marxistiske fortolkningen ble den siste og eneste tillatte. Refleksjonen avsluttes når revolusjonen begynner.

Eller ta poststrukturalistene og postmodernistene på 1980-tallet som ville avvikle selve fornuftstroen – logosentrismen som de kalte den – som en undertrykkende konstruksjon. Skjervheim så dette som en nihilistisk posisjon som opphevet skillet mellom sannhet og makt. I et slikt perspektiv finnes det ingen sannhet med stor «S», som det heter. Alle «sannheter» er i realiteten perspektiver påtvunget med makt. Det er en annen måte å avslutte refleksjon på – for hva er det man skal snakke om da?

Eller ta den liberale relativismen som i toleransens navn avlyser reell dialog om grunnleggende verdier fordi alle perspektiver og livsanskuelser er like mye verdt – eller i det minste ikke mulig å sammenligne direkte. Det finnes noen spektakulære eksempler på denne typen ryggradsløs multikulturalisme fra 1990-tallet.

Alle disse eksemplene er hentet fra ulike essay i denne samlingen. Noen kan virke litt esoteriske i dag – det er ikke like mange marxist-leninister nå som på 1970-tallet, for eksempel – men grunnlagsproblemet er det samme. Det er nok av tankesett i samtiden som forsøker å skvise ut mennesket eller undergrave betingelsene for demokratisk deliberasjon.

\*

Derfor kan man fortsatt lese Skjervheims essay med stort utbytte. Dette er ikke døde ord. Da jeg først leste «Deltakar og tilskodar» (1957), gjorde essayet et uutslettlig inntrykk på meg, over seksti år etter at det ble skrevet. Det var uvurderlig for å sette ting i riktig perspektiv for meg.

Jeg skal avslutningsvis forsøke å si noe om hva jeg selv fikk ut av å lese Skjervheim.

Jeg har hentet et metodologisk prinsipp om å ta andres ideer på alvor: ikke bare å gjengi dem, men å forfølge deres indre logikk helt ut til bristepunktet for å se hvor langt de bærer.

En måte å oppsummere dette på er å spørre: «Hvilken plass har demokratisk filosofisk refleksjon i utviklingen av samfunnskunnskap?» Skal vi følge tellekantsystemets harde logikk er svaret nærmest ingenting. Det er forskningen alene som skal frembringe kunnskap, og den er ikke demokratisk, men spesialisert.

Skjervheim overbeviste meg om at dette er et altfor snevert syn på kunnskapsproduksjon. Det er en rimelig fremstilling av en god del kunnskapsproduksjon: La fysikerne bedrive fysikk, historikerne skrive historie og samfunnsøkonomene beregne rentebaner – absolutt! Men tror jeg veldig mange problemstillingene vi holder på med i samfunnsvitenskapen og humaniora spesielt egner seg vel så godt å utarbeide på en mer utadvendt måte – i samspill med våre egne studieobjekter så å si.

Min egen disiplin er statsvitenskap, med politisk idehistorie og internasjonal politikk som hovedfagfelt. I disse fagfeltene dukker det hele tiden opp spørsmål som krever filosofisk refleksjon og som angår oss alle: Hva er politikk? Hva er demokrati? Hva utgjør god og dårlig politisk dømmekraft i internasjonal politikk? Bør stater utelukkende forfølge egeninteresser eller også stå opp for moralske prinsipper?

Dette er spørsmål som kan diskuteres heftig på fagkonferanser så vel som på Skjervheimseminaret. Statsvitere har ikke monopol på dem, og det ville vært veldig arrogant å tenke at det er vår jobb å finne ut av disse tingene en gang for alle, for så å formidle det til resten av befolkningen som etablert kunnskap. Vi bør heller bruke våre faglige ferdigheter og innsikter – det man får igjen for å være så heldig å kunne bruke livet sitt til å utforske slike problemstillinger sammen med andre i samme posisjon – til å underbygge demokratisk refleksjon om disse emnene.

Det skjervheimske fagessayet kan være en god sjanger for det, tenker jeg. Jeg har i hvert fall latt meg inspirere av det i mye av mitt eget arbeid. Jeg har brukt mye tid og krefter på tekster og foredrag som forsøker å si noe sant på en måte som ikke bare er forståelig for mine fagfeller. Det har ikke vært særlig karrieremessig strategisk, men det har vært berikende og meningsfullt.

Siden disse essayene har betydd så mye for meg, har jeg alltid følt på en viss gjeld til Skjervheim og et ansvar for å gi ham videre til andre. Derfor er jeg så glad for at vi kunne markere hans hundreårsdag med denne nyutgivelsen. Forhåpentligvis vil den gjøre disse tekstene tilgjengelig for andre – særlig til en ny generasjon – som kan ha nytte av den.